

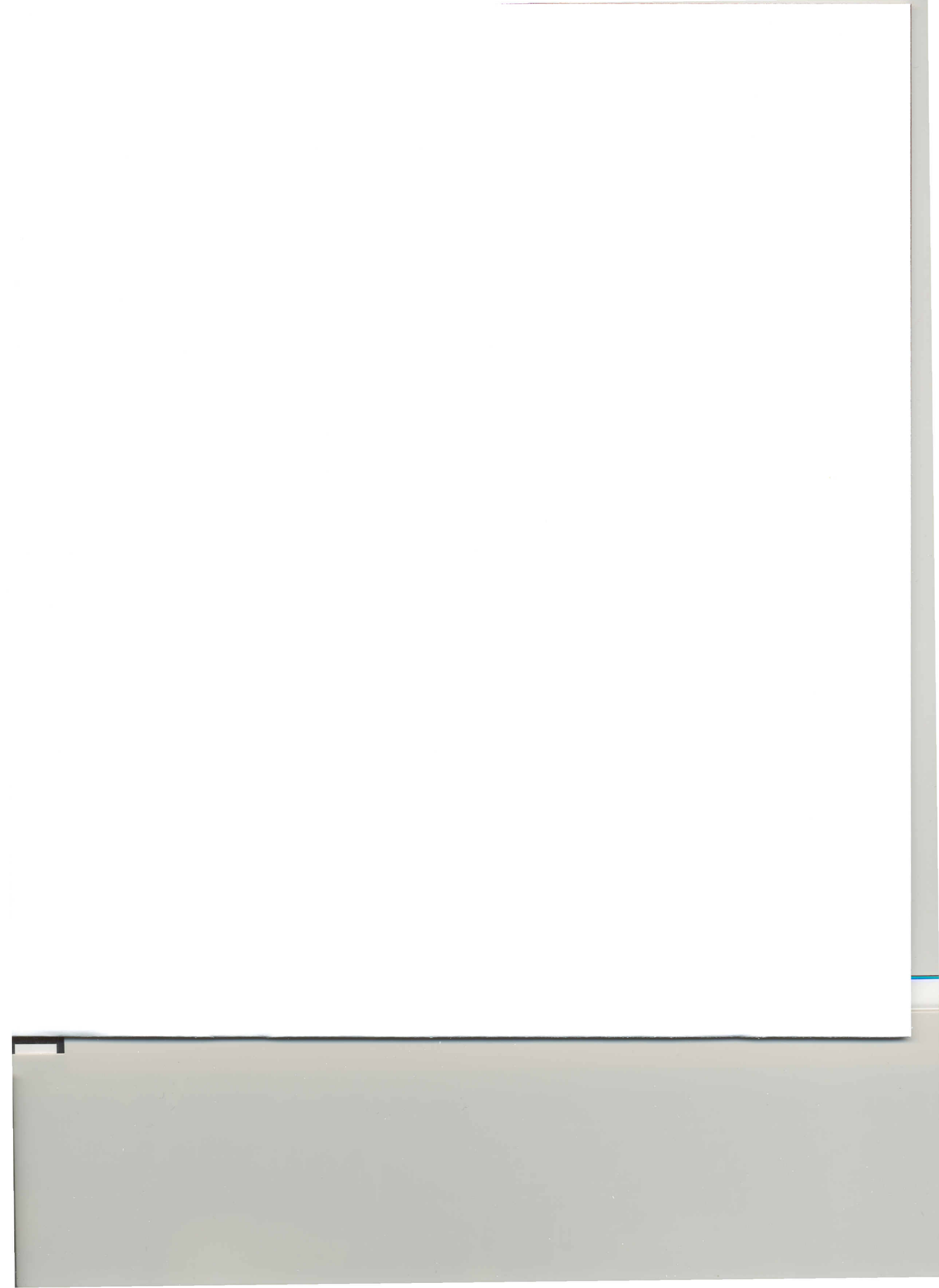
Κύριε Βοήθει...
Όψεις και εκφράσεις λατρείας και πίστης στη Μάνη

ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ

Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού

5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Εισαγωγή

Ο συγκεκριμένος εκπαιδευτικός φάκελος εκπονήθηκε από την 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, προκειμένου να βοηθήσει τις σχολικές ομάδες, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους στο Μουσείο του Πύργου Πικουλάκη στην Αρεόπολη, να προσεγγίσουν τους εκθεσιακούς χώρους και να κατανοήσουν τις θεματικές ενότητες που αναπτύσσονται σε αυτό.

Το Μουσείο του Πύργου Πικουλάκη αποτελεί τον ένα από τους δύο σταθμούς του προγράμματος του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού «Δίκτυο Μουσείων Μάνης», το οποίο έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση, στο πλαίσιο του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος της Πελοποννήσου για τα έτη 2000-2006. Σκοπός του προγράμματος είναι να παρουσιαστεί ο πολιτισμός της Μάνης κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο. Για την εγκατάσταση του Δικτύου έχουν επιλεγεί κτίσματα που αποτελούν και σημαντικά ιστορικά μνημεία: η πυργοκατοικία του οχυρού συγκροτήματος των Μούρτζινων-Τρουράκηδων στην Καρδαμύλη, όπου σχολιάζονται οι μανιάτικοι οικισμοί, και η πυργοκατοικία Πικουλάκη στην Αρεόπολη, αφιερωμένη στη θρησκευτικότητα των Μανιατών.

Σε κάθε σταθμό του Δικτύου παρουσιάζονται, έπειτα από έρευνα, σημαντικά στοιχεία της πολιτιστικής ιδιοσυστασίας της Μάνης. Όλοι οι σταθμοί παραπέμπουν και στα μνημεία της περιοχής, ώστε ο επισκέπτης να μπορεί να προγραμματίζει την περιήγηση του στον ευρύτερο χώρο, αναλόγως προς τα ενδιαφέροντά του.

Για μια πιο ολοκληρωμένη θέαρηση και προσέγγιση των πραγμάτων, τα υλικά κατάλοιπα εκλαμβάνονται ως εργαλεία για την ερμηνεία της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής δομής της Μάνης, των σταθερών χαρακτηριστικών, αλλά και των μεταβολών που επέβλεπε μέσα στο χρόνο οι αλλαγές των συνθηκών στην κοινωνία, τον τόπο και το τοπίο, ως προϊόν της αλληλεπενέργειας του ανθρώπου και της φύσης. Οι δύο σταθμοί, στην Καρδαμύλη και στην Αρεόπολη, λειτουργούν

Γενική άποψη της θεματικής ενότητας «Εμφάνιση και εξέλιξη του Χριστιανισμού», που αναπτύσσεται στην ιδιόγεια αίθουσα του Μουσείου του Πύργου Πικουλάκη.

παρέχοντας στον επισκέπτη ένα ουσιαστικό εργαλείο για την προσέγγιση τόσο των οικισμών όσο και των εκκλησιαστικών μνημείων της Χερσονήσου.

Η μόνιμη έκθεση του Μουσείου του Πύργου Πικουλάκη, με τον τίτλο «Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη», παρουσιάζει και ερμηνεύει τα εκκλησιαστικά μνημεία, στοιχείο κυρίαρχο στο μανιάτικο τοπίο, μέσα από δύο θεματικές ενότητες: «Η εμφάνιση και εδραίωση του Χριστιανισμού» και «Η Εκκλησία: τόπος λατρείας - Χώρος επικοινωνίας», οι οποίες αναπτύσσονται αντίστοιχα στο ισόγειο και τον όροφο του πυργόσπιτου του συγκροτήματος.

Η πρώτη ενότητα αναφέρεται στην εμφάνιση και τη σταδιακή διάδοση και εδραίωση του Χριστιανισμού στη Μάνη. Η δεύτερη επιχειρεί να προβάλει τα βασικά χαρακτηριστικά του Χριστιανικού ναού, που ως δημιούργημα – με την αρχιτεκτονική του μορφή και τη ζωγραφική του διακόσμηση – συνοψίζει το δόγμα της πίστης και παράλληλα συνιστά σημείο αναφοράς για την κοινότητα των πιστών, που συγκεντρώνονται εντός του για την άσκηση της λατρείας.

Η έκθεση βασίζεται κατεξοχήν σε αρχαιολογικό υλικό. Ευρήματα από τις μεγάλες βασιλικές, στο Γύθειο, στην Καϊνήπολη και στο Τηγάνι και αρχιτεκτονικά κυρίως γλυπτά ναών του 11ου και 12ου αιώνα τοποθετούν τον επισκέπτη έναντι του ζητήματος του εκχριστιανισμού της Μάνης. Τοιχογραφίες και εικόνες, εκκλησιαστικά βιβλία, αναθηματικές επιγραφές ευσεβών Μανιατών καθώς και εκκλησιαστικά αντικείμενα ή λειψυργικά σκεύη, που υπηρετούν το τελετουργικό, χρονολογούμενα από τη βυζαντινή ή τη μεταβυζαντινή περίοδο, συνιστούν τα εκθέματα της δεύτερης ενότητας.

Το εποπτικό υλικό που συνοδεύει τα εκθέματα περιλαμβάνει γεωφυσικό χάρτη, στον οποίο σημειώνονται οι εκκλησίες της περιοχής ανά χρονική περίοδο, πινακίδες με απόψεις των χώρων, από τους οποίους προέρχονται τα εκθέματα, ή γενικότερα με παραστάσεις που συμπληρώνουν νοηματικά τις επιμέρους θεματικές, καθώς και πινακίδες κειμένου. Οι τελευταίες σχολιάζουν το περιεχόμενο των εννοιών της έκθεσης, επιμέρους ομάδες εκθεμάτων ή απλώς ένα αντικείμενο.

Στο σταθμό ενημέρωσης της Αρείοπολης διαμορφώνεται, επίσης, μικρή αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, για εκπαιδευτικές δραστηριότητες και για την προβολή βίντεο.

Με τη βοήθεια του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού υλικού και μέσα από τα εκθέματα του μουσείου, οι μαθητές μπορούν να αντλήσουν πληροφορίες σχετικά με την εμφάνιση και τη διάδοση του Χριστιανισμού στη Μάνη, την οργάνωση του εσωτερικού χώρου των Χριστιανικών ναών, τα λατρευτικά αντικείμενα, τους τρόπους έκφρασης της ευλάβειας των πιστών, καθώς και την καλλιτεχνική δημιουργία στην περιοχή. Ο φάκελος περιλαμβάνει:

- ένα φυλλάδιο εργασίας για το μαθητή με το απαραίτητο εποπτικό υλικό (χάρτες, σχεδιαγράμματα και φωτογραφίες των εκθεμάτων), χρονολόγιο και γλωσσάρι
- ένα βιβλίο για τον εκπαιδευτικό, στο οποίο εμπεριέχονται στοιχεία για το ίδιο το κτιριακό συγκρότημα που φιλοξενεί το Μουσείο, την ιστορία της Μάνης και τις θεματικές των εκθεσιακών εννοιών, καθώς και προτάσεις για δραστηριότητες.

Γενική άποψη της θεματικής ενότητας «Η Εκκλησία: τόπος λατρείας – χώρος επικοινωνίας», που αναπτύσσεται στον όροφο του Μουσείου του Πύργου Πικουλιάκη.

Ο Πύργος Πικουλάκη

Ο πύργος Πικουλάκη βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της Αερόπολης και στα νότια της πλατείας της 17^{ης} Μαρτίου και των ναών των Ταξιαρχών και του Αγίου Ιωάννη. Ανήκε σε μία από τις πιο γνωστές οικογένειες της προεπαναστατικής περιόδου στη Μάνη, που διακρίθηκε στον αγώνα κατά των Οθωμανών Τούρκων. Ο Ιωάννης Πικουλάκης, που πέθανε το 1952, δώρισε το κτήριο στο Δημόσιο.

Πρόκειται για τυπικό δείγμα οχυρής κατοικίας της περιοχής που αποτελείται από τετράγωνο πύργο με τρεις στάθμες, πυργόσπιτο με δύο στάθμες και ένα διώροφο μονόχωρο κτίσμα βοηθητικού χαρακτήρα. Το διώροφο πυργόσπιτο και ο τριώροφος πύργος αποτελούν τους δεσπόζοντες όγκους, οι οποίοι συμπληρώνονται με βοηθητικούς χώρους, κλειστούς ή ημιυπαίθριους, και περιμετρικούς τοίχους μεγάλου ύψους, οργανώνοντας στο κέντρο του συγκροτήματος μικρή εσωτερική αυλή.

Τον παλαιότερο πυρήνα του συνόλου αποτελούν ο πύργος και ο λιακός που, σύμφωνα με τα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, ανάγονται στους προεπαναστατικούς χρόνους. Ο πύργος δεν σώζεται σε όλο το ύψος του, καθώς τμήμα της ανωδομής του κατεδαφίστηκε επί Όθωνα. Η πρόσβαση στους ορόφους γινόταν μέσω καταπακτής.

Η οικία, βάσει εντοιχισμένης στην ανατολική όψη επιγραφής, οικοδομήθηκε στα 1850, ενώ το κτίσμα της βορειοανατολικής πλευράς αποτελεί προσθήκη πιθανώς του τέλους του 19^{ου} αιώνα.

Ενδιαφέροντα στοιχεία αποτελούν οι πολυεμβυρίδες, στις όψεις του πύργου, με μορφή επιμήκων σχισμών, καθώς και το σύστημα περισυλλογής και αποθήκευσης των ομβρίων υδάτων του συγκροτήματος, που περιλαμβάνει στέρνες, τόσο στον πύργο όσο και στο πυργόσπιτο, εντοιχισμένους αγωγούς, λούκια και υδρορροές.

Άποψη του πύργου Πικουλάκη από τα βορειοανατολικά.

Άποψη του πύργου Πικουλάκη από τα νότια.

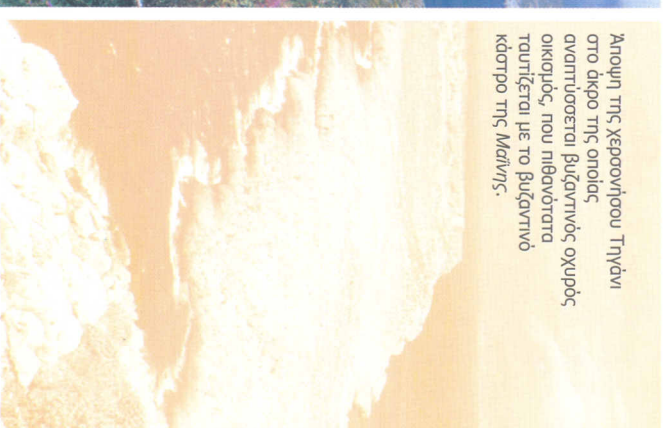
Έκθεση ισογείου

Εμφάνιση και εδραίωση του Χριστιανισμού.

Αιώνες μετά την εποχή του Χριστού, η ανέγερση των πρώτων μνημειακών Χριστιανικών κτισμάτων κατά τον 4^ο αιώνα σηματοδοτεί την αναγνώριση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους.

Τα παλαιοχριστιανικά αρχαιολογικά κατάλοιπα στη Μάνη είναι αρκετά περιορισμένα, σε σχέση με τα ιδιαιτέρως πλούσια των μεταγενέστερων εποχών. Ο μικρός αριθμός των βασιλικών που έχουν εντοπιστεί και η δυσκολία ακριβούς χρονολόγησής τους δημιουργούν ερωτηματικά γύρω από την εμφάνιση και την πορεία του Χριστιανισμού στην απομακρυσμένη αυτή χερσόνησο της αυτοκρατορίας. Βέβαιο είναι πάντως ότι τα πρώτα αυτά, σημαντικά Χριστιανικά μνημεία της περιοχής εντοπίζονται κυρίως στην παραλιακή ζώνη σε προϋπάρχοντα μεγάλα αστικά κέντρα της ρωμαϊκής περιόδου (*Καινή Πόλις*, *Τύθειον*), όπου θα συνυπήρχαν με λατρευτικά κτίρια άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων, ή σε οχυρές θέσεις (Τηγάνι), οι οποίες συνδέονται με την αναδιοργάνωση της περιοχής από τη βυζαντινή πλέον διοίκηση.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα, λοιπόν, επιβεβαιώνουν ότι η περιοχή ή τουλάχιστον η παραλιακή ζώνη της γνώρισε το Χριστιανισμό ήδη από τον 5^ο αιώνα. Αντίθετα στην ενδοχώρα μεγάλη πυκνότητα ναών απαντά από το 10ο αιώνα και εξής, δικαιολογώντας ίσως την άποψη ότι οι τελευταίοι Έλληνες εθνικοί της Μάνης έγιναν Χριστιανοί την εποχή του αυτοκράτορα Βασίλειου Α' του Μακεδόνα (867-886), κάτι που βασίστηκε σε σχετική αναφορά στο έργο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου (912-959).

Άποψη της χερσονήσου Τηγάνι στο άκρο της οποίας αναπτύσσεται βυζαντινός οχυρός οικισμός, που πιθανότατα ταυτίζεται με το βυζαντινό κάστρο της Μάνης.

Παλαιοχριστιανικές θέσεις

Οι αρχαίες πόλεις στη Χερσόνησο του Ταϊνάρου μετά τον 4^ο αιώνα χάνουν βαθμιαία την αυτονομία τους και σταδιακά παρακμύζουν, φαινόμενο που συνδέεται με το τέλος του αρχαίου κόσμου και τη νέα μορφή συγκεντρωτικού κράτους που εγκαθιδρύει ο Μέγας Κωνσταντίνος. Από τον 5^ο αιώνα μ.Χ., στα θρησκευτικά και διοικητικά τους κέντρα, δίπλα στα ιερά των άλλων θρησκειών, ανεγείρονται μεγάλοι ναοί που προορίζονται για την τέλεση της χριστιανικής λατρείας. Οι ναοί αυτοί ανήκουν στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρικλίτης ξυλόστενης βασιλικής με ημικυκλική αψίδα Ιερού στα ανατολικά. Ο σωζόμενος γλυπτός τους διάκοσμος επιτρέπει τη χρονολόγησή τους από το β' μισό του 5^{ου} έως τον 7^ο αιώνα.

Όλοι αυτοί οι ναοί βρίσκονται στα παράλια της Μάνης, μέσα ή κοντά σε σημαντικούς από την αρχαιότητα οικισμούς, όπως στο *Γύθειο*, στην *Καινήν Πτόλιν* (*Καινήπολις*: οι σημερινοί οικισμοί Άλκις και Κυπάρισσος) και στον *Οίτυλον*, ή μέσα στο κάστρο στο ακρωτήριο Τηγάνι. Τουτό αποδεικνύει ότι οι οργανωμένες χριστιανικές κοινότητες κατά την παλαιοχριστιανική εποχή στη Μάνη περιόριζονταν στα σημαντικότερα κέντρα που αναπτύσσονταν στην παράλια ζώνη. Στην περίπτωση του οχυρού οικισμού που αναπτύσσεται στο ακρωτήριο Τηγάνι, το οποίο πιθανότατα ταυτίζεται με το βυζαντινό κάστρο της *Μαίλης*, το διοικητικό κέντρο της περιοχής σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής εποχής, κινητά ευρήματα από ταφές της περιόδου γύρω στο 500 οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι του 5ου και του α' μισού του 6ου αιώνα δεν ήταν όλοι ντόπιοι, αλλά στο μεγαλύτερο ποσοστό ξένοι στρατιώτες που είχαν σταλεί εκεί από το διοικητικό κέντρο της Πελοποννήσου, την Κόρινθο. Η πιθανότητα του ντόπιου πληθυσμού, όπως δείχνουν τα κατάλοιπα των παλαιομανιάτικων οικισμών, κατοικούσε στα ενδότερα της χερσονήσου, όπου δεν έχουν εντοπιστεί παλαιοχριστιανικοί ναοί. Δηλαδή, φαίνεται ότι οι οργανωμένες χριστιανικές κοινότητες κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο περιορίζονταν σε καιρίες στρατηγικές θέσεις της παραλίας που τελούσαν πάντα κάτω από την άμεση εποπτεία της κεντρικής εξουσίας. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ορισμένες πόλεις τουλάχιστον, όπως η *Καινή Πτόλις*, περιβάλλονται από οχύρωση, δείγμα της ανασφάλειας των καιρών. Παράλληλα, η οργάνωση νέων οχυρών θέσεων, όπως το Τηγάνι, δίνει επίσης το στίγμα των αλλαγών που επέρχονται.

Περιοίκοι τέμπλου. Κυπάρισσος, Βασιλική στη θέση Άγιος Πέτρος, Περίου 500 μ.Χ.

Επιστήθιοι σταυροί από στέατη. Τηγάνι. Βασιλική. Παλαιοχριστιανική περίοδος.

Δαχτυλίδι από στήμι και χρυσό με χυμυρό διάκοσμο στη σφενδόνη. Τηγάνι. Βασιλική. Παλαιοχριστιανική περίοδος.

Κυριόσιος: Βασιλική στη θέση Άγιος Πέτρος, Άνοψη της αυλής, Περίου 500 μ.Χ.

Γέφυρα. Άγιος Νικόλαος, 11^{ος} αιώνας.

Η Μάνη στα Χρόνια του Βυζαντίου

Μετά τον 7ο αιώνα παρατηρείται για περισσότερα από εκατό χρόνια κενό στις μνημειακές μαρτυρίες για τη Μάνη. Το πρώτο μεσοβυζαντινό μνημείο αναντά στην περιοχή στον πρώιμο 9ο αιώνα. Πρόκειται για το μονοκάμαρο ναΐσκο του Αγίου Προκοπίου στο Μέζαιο της Μέσα Μάνης ανέγανυ από το κάστρο του Τηγανιού, ο οποίος κοσμεύεται με τοιχογραφίες της περιόδου της Εικονομαχίας.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η Μάνη είναι ένα απομακρυσμένο τμήμα των Κατωτικών, όπως ονομάζονταν τότε οι περιοχές της νότιας Ελλάδας. Από το τέλος του 10ου αιώνα, ωστόσο, αρχίζει ξαφνικά μια μεγάλη και εντυπωσιακή οικοδομική δραστηριότητα. Στα περισσότερα μνημεία αποτυπώνεται η μεγάλη απόσταση από το κέντρο της αυτοκρατορίας, μέσα από το συντηρητισμό και το λαϊκό χαρακτήρα της ζωγραφικής και της γλυπτικής, αλλά και την προσκόλληση σε τοπικές παραδόσεις, όπως η μεγαλθική δόμηση σε οικίες και ναούς. Από την άλλη, αντικείμενα και επιγραφές από το κάστρο στο Τηγάνι τεκμηριώνουν επαφές με το κέντρο και την παρουσία αξιωματούχων της αυτοκρατορίας στη Χερσόνησο, ενώ εκκλησίες με πλινθοπερικλειστο σύστημα δόμησης, κτιζονται δίπλα σε οικίες με μεγαλθική τοιχοποιία. Δυσκολη παραμένει η ερμηνεία της παρουσίας σε μια τόσο φτωχή περιοχή των περύτεχων και δαπανηρών αυτών κτηρίων. Ίσως να οφείλονται σε πλούσιους ξένους που κατέφυγαν διωκόμενοι στη δύσβατη Μάνη.

Γέφυρα. Άγιος Νικόλαος, 11^{ος} αιώνας.

Η Μάνη στα Χρόνια του Βυζαντίου

Μετά τον 7ο αιώνα παρατηρείται για περισσότερα από εκατό χρόνια κενό στις μνημειακές μαρτυρίες για τη Μάνη. Το πρώτο μεσοβυζαντινό μνημείο αναντά στην περιοχή στον πρώιμο 9ο αιώνα. Πρόκειται για το μονοκάμαρο ναΐσκο του Αγίου Προκοπίου στο Μέζαιο της Μέσα Μάνης ανέγανυ από το κάστρο του Τηγανιού, ο οποίος κοσμεύεται με τοιχογραφίες της περιόδου της Εικονομαχίας.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η Μάνη είναι ένα απομακρυσμένο τμήμα των Κατωτικών, όπως ονομάζονταν τότε οι περιοχές της νότιας Ελλάδας. Από το τέλος του 10ου αιώνα, ωστόσο, αρχίζει ξαφνικά μια μεγάλη και εντυπωσιακή οικοδομική δραστηριότητα. Στα περισσότερα μνημεία αποτυπώνεται η μεγάλη απόσταση από το κέντρο της αυτοκρατορίας, μέσα από το συντηρητισμό και το λαϊκό χαρακτήρα της ζωγραφικής και της γλυπτικής, αλλά και την προσκόλληση σε τοπικές παραδόσεις, όπως η μεγαλθική δόμηση σε οικίες και ναούς. Από την άλλη, αντικείμενα και επιγραφές από το κάστρο στο Τηγάνι τεκμηριώνουν επαφές με το κέντρο και την παρουσία αξιωματούχων της αυτοκρατορίας στη Χερσόνησο, ενώ εκκλησίες με πλινθοπερικλειστο σύστημα δόμησης, κτιζονται δίπλα σε οικίες με μεγαλθική τοιχοποιία. Δύσκολη παραμένει η ερμηνεία της παρουσίας σε μια τόσο φτωχή περιοχή των περύτεχων και δαπανηρών αυτών κτηρίων. Ίσως να οφείλονται σε πλούσιους ξένους που κατέφυγαν διωκόμενοι στη δύσβατη Μάνη.

Εδραίωση του Χριστιανισμού

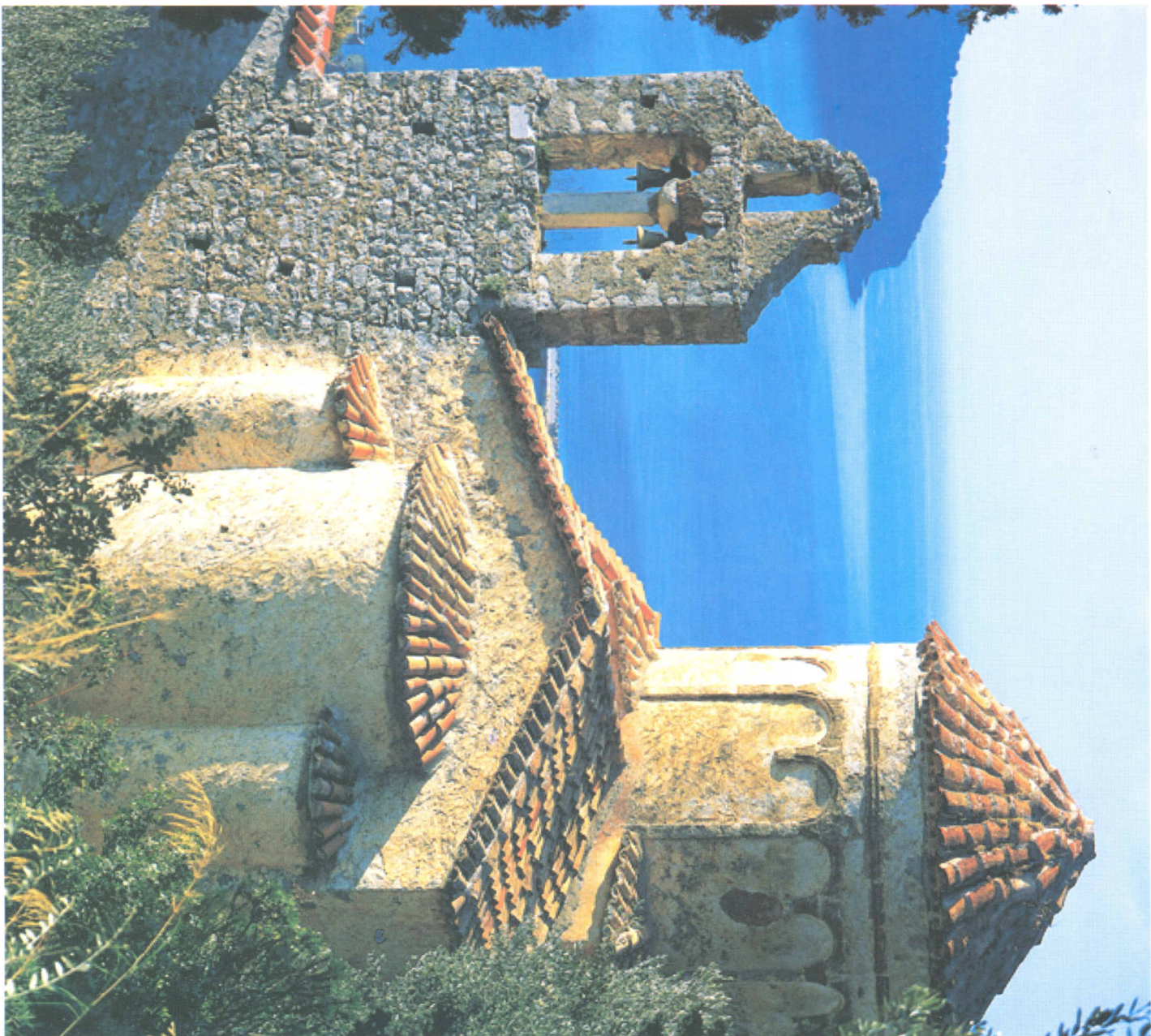
Η αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στο Αιγαίο, με την εξάδειψη του αραβικού κινδύνου, μετά την ανακατάληψη από τον Νικήτοφόρο Φωκά της Κρήτης το 965, και η ενίσχυση, στη συνέχεια, του Χριστιανισμού στη βυζαντινή Δακεδαίμονα, με το ιεραποστολικό έργο του μικρασιήτη μοναχού Οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε (+998), συντελούν στην εδραίωση του Χριστιανισμού στη Χερσόνησο της Μάνης, κατά το 10^ο αιώνα. Αυτή η εδραίωση αντανακλάται στη μεγάλη και εντυπωσιακή οικοδομική δραστηριότητα, που ξεκινά στα τέλη του αιώνα. Τώρα, παράλληλα με τους πολυάριθμους μονόχωρους, καμαροσκεπείς ναούς με μεγαλιθική συχνά τοιχοποιία, εμφανίζονται στην περιοχή και οι ελλαδικόι σταυροειδείς εννεγραμμένοι τρουλαιοί ναοί σε διάφορες παραλλαγές. Μερικοί από αυτούς έχουν ιδιότυπα προστώα και αλλά τοξωτά «κώδωνοστάσια» για την ανάρτηση στήμαντρων.

Παρά το γεγονός, ωστόσο, ότι παρατηρείται μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα και σημαντική παραγωγή γλυπτών, ελάχιστα είναι οι τοιχογραφίες που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι τώρα από το 10^ο, τον 11^ο και το 12^ο αιώνα. Πρέπει να φτάσουμε στα τέλη του 12^{ου} αιώνα για να εμφανιστούν στην περιοχή εντυπωσιακά ζωγραφικά σύνολα. Η ζωγραφική της περιόδου αυτής, που διακρίνεται για την καλλιτεχνική της ποιότητα, συνδέεται στενά εικονογραφικά και τεχνολογικά με την τέχνη μεγάλων κέντρων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, πράγμα που προδίδει τις στενές επαφές της

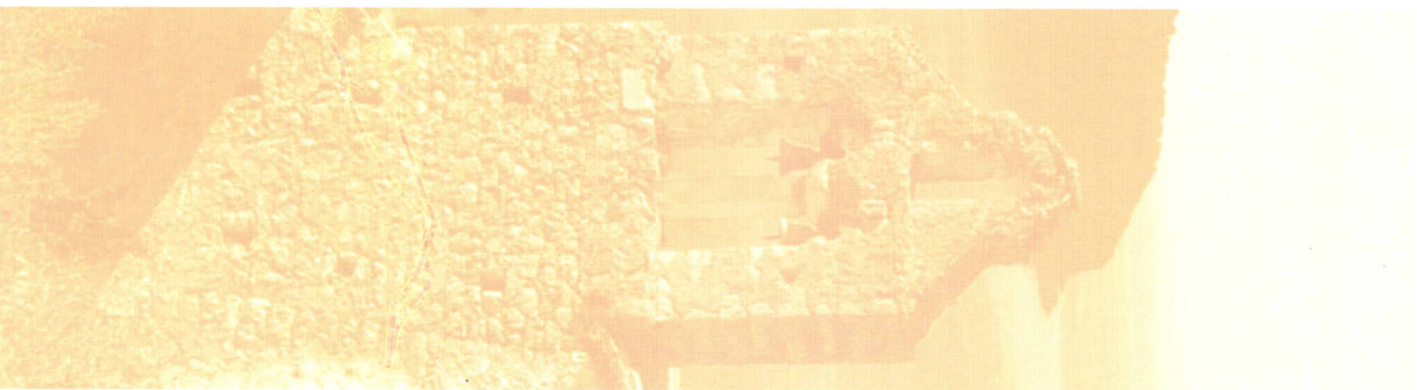

Άνω Μπουλαριοί. Αι-Σιμόν. Πρώμος, 11^{ος} αιώνας.

Οίτηλο. Το κειθολικό τής Μονής Μτεκούλου. 1765.

απομακρυσμένης αυτής περιοχής με τον υπόλοιπο βυζαντινό κόσμο κατά την κρίσιμη γύρω στο 1200 εποχή.

Μετά από ένα σύντομο διάλειμμα φράγκικης κατοχής (1249-1262), η επάνοδος στη βυζαντινή κυριαρχία συμπίπτει με την εντυπωσιακή έκρηξη που σημειώνεται, στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα, στην εκκλησιαστική τέχνη της Μάνης: νέοι ναοί οικοδομούνται παντού, ενώ μεγάδος είναι και ο αριθμός των ζωγραφικών συνόλων που κοσμούν παλαιότερους και νέους ναούς. Η οικονομική ύφεση κατά τον 14^ο αιώνα και κυρίως τα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν την οθωμανική κατάκτηση δέκωσαν την εξέλιξη αυτή.

Η οικοδομική άνθηση, ωστόσο, που συνελείται κατά το 18^ο αιώνα, οπότε και κτιάζεται ή/και διακοσμείται σημαντικότατος αριθμός μνημείων, αντικατοπτρίζει την αφύπνιση και προοιωνίζει τον ξεσηκωμό του γένους. Γενονός, άλλωστε, είναι ότι η πορεία της εκκλησιαστικής τέχνης στη Χερσόνησο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις ιστορικές συγκυρίες.

Από τους ναούς που μας είναι γνωστοί σήμερα από ολόκληρη τη μεταβυζαντινή περίοδο, η συντριπτική πλειονότητα ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκεπαστου ή ξυλόστεγου ναού και απαντούν συνήθως ως εξωκλήσια, κοιμητηριακοί ή ιδιωτικοί (οικογενειακοί). Ελάχιστα είναι οι τρουαίοι ναοί, οι οποίοι είναι μεγαλύτερων διαστάσεων, σε κλίμακα δηλαδή μνημειακή για τα μέτρα και τις συνήθειες της εποχής, και ανεγείρονται ως καθολικά μονών ή ενοριακοί αλλά και ως ιδιωτικοί (οικογενειακοί). Σπαράει δείγματα επιδεικτικής αρχιτεκτονικής αποτελούν ναοί που βρίσκονται στα εδάφη που διαφεντεύουν ισχυρές οικογένειες της εποχής, όπως η Αγία Σοφία και ο Άγιος Σπυρίδωνας στην περιοχή των Τρουακρήδων-Μούρτζινων στην Καρδαμύλη, οι ναοί των Μαυρομυχαλιδών στην Αρείονη, η Παναγία η Καταφυγίου κοντά στο Σκουτάρι στην περιοχή των Γρηγοράκηδων κ.ά.

Μαρμάρινο τέμπλο από το ναό του Αγίου Ιωάννη «στου Κοράκη» της Μίνας, 12^{ος} αιώνας.

Μαρμάρινος κοσμήτης με ανάγλυφο διάκοσμο, έργο του μαρμαρά Νικήτα. Κοψίδιο. Άγιοι Θεόδωροι. Τελευταίο τέμπλο 12^{ου} αιώνα.

Βυζαντινοί μαρμαρογλύπτες

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα πολυάριθμα μεσοβυζαντινά γλυπτά τέμπλα, κιονόκρανα, επιστήλια, κοσμήτες, αμβώνες, φράγματα παραθύρων, υδρορροές τρούλων, πλαίσια θυρών και παραθύρων. Όλα δουλεμένα σε εγχώρια πέτρα από ντόπιους ταλαντούχους μαρμαρογλύπτες. Στη Μάνη διασώζονται τα περισσότερα από κάθε άλλη ελλαδική περιοχή μεσοβυζαντινά γλυπτά με πλούσιο διακοσμητικό θεματολόγιο και εξαιρετική καλλιτεχνική τελειότητα.

Η εύκολη πρόσβαση στην πρώτη ύλη, το μάρμαρο, το οποίο αφθονεί στη χερσόνησο, συντέλεσε στην άνθηση της γλυπτικής κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα, την ίδια εποχή που ιδρύονται και πολλοί περίτεχνοι ναοί στην περιοχή μαρτυρώντας την οικονομική της ακμή. Τα περισσότερα γλυπτά κοσμούνται με γεωμετρικά και φυτικά θέματα, αλλά και απεικονίσεις ζώων. Το διακοσμητικό αυτό λεξιλόγιο απαντά και στις άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας κατά την ίδια χρονική περίοδο. Η παρουσία μανιατών μαρμαράδων επιβεβαιώνεται από τον τόπο καταγωγής του Νικήτα από *Χώρας Μαΐνης*, μαρμαρά ιδιαίτερα παραγωγικού, με παρουσία γύρω στο 1075 τόσο στην περιοχή της Ξω όσο και της Μέσα Μάνης. Ο Νικήτας διέθετε πιθανά και εργαστήριο.

Ένας δεύτερος μαρμαρογλύπτης, ο Γεώργιος, με περισσότερο λαϊκό ύφος υπογράφει το έργο του την ίδια περίπου εποχή. Παράλληλα, εκτός από τα λαϊκότερα έργα των ντόπιων τεχνιτών, πολλοί από τους οποίους παραμένουν άγνωστοι, στη περιοχή απαντούν και γλυπτά εξαιρετικής ποιότητας, όπως κάποια ευρήματα από τη βασιλική στο Τηγάνι, που συνδέονται, με την παραγωγή εργαστηρίων της νότιας Ελλάδας.

Επιτύμβιο επιστήλιο, έργο του μαρμαρά Γεωργίου, προερχόμενο από το αρχικό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Φανερωμένης στα Φραγκουλιδίνικα Δρυάδου. 1079.

Κτίστες στη Βυζαντινή Μάνη

Ο μνημειακός πλούτος της βυζαντινής Μάνης, μαρτυρεί την παρουσία δύο παραδόσεων. Η μία είναι η ντόπια παράδοση, που αποτυπώνεται στη μεγαλθική, εν ξηρώ δόμηση των βυζαντινών αγροτικών οικισμών, καθώς και πολυάριθμων ναών της ίδιας περιόδου. Εντυπωσιακή είναι η ικανότητα των ντόπιων μαστόρων να μεταφέρουν και να τοποθετούν λίθους μεγάλων διαστάσεων, μαρτυρώντας γνώση των σχετικών τεχνικών και χρήση εξειδικευμένων εργαλείων. Παράλληλα, κτίζονται περίτεχνοι ναοί με το πλινθοπερικάλιστο σύστημα και άλλα στοιχεία κοινά στο λεξιλόγιο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής της νότιας Ελλάδας.

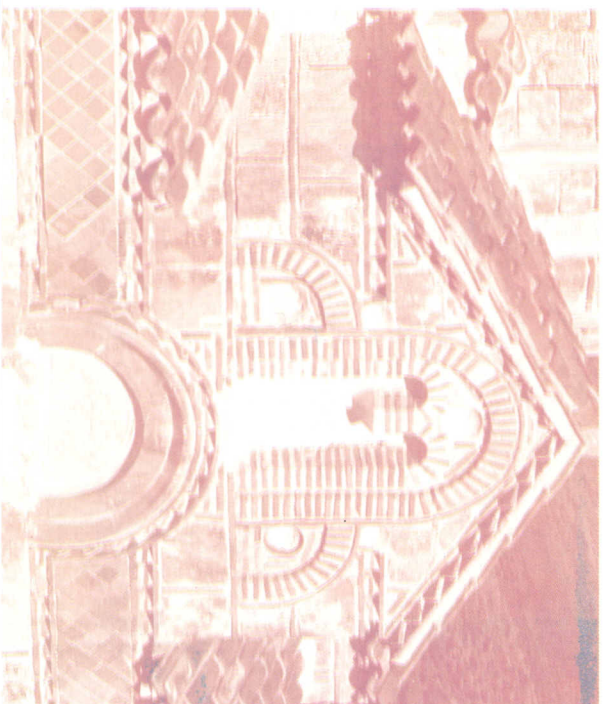
Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πολλών μανιατικών μνημείων, όπως ο πλούσιος γλυπτός διάκοσμος, συχνά έργο ντόπιων μαρμαρδών, τα εντάσσουν, σε μια ομάδα, την οποία ίσως εξηγεί η ντόπια καταγωγή τουλάχιστον μέρους των κτιστών που εργάστηκαν σε αυτά.

Πολέιμιας. Ο μεγαλθικός ναός του Αγίου Νικολάου. Υστεροβυζαντινή περίοδος

Ερημος. Αγία Βαβάρα. Γ' τέταρτο 12^{ου} αιώνα.

Η Εκκλησία: τόπος λατρείας – Χώρος επικοινωνίας

Η μέθεξη των πιστών

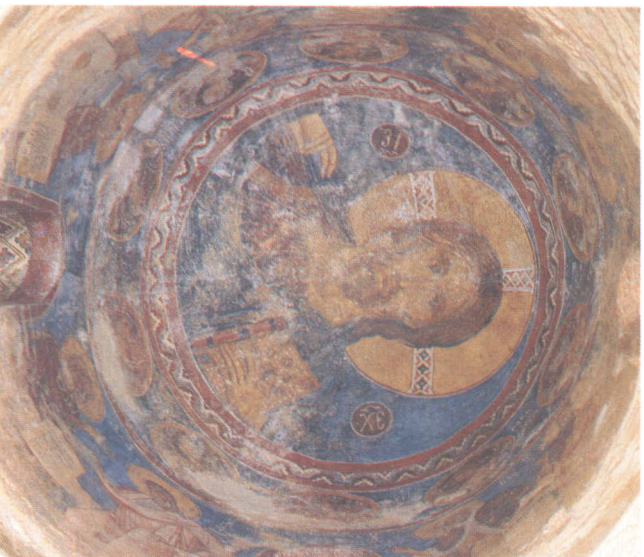
Η λατρεία και ιδίως το κέντρο της, η θεία λειτουργία, αποτελεί σύμφωνα με την ορθόδοξη θεολογία προληπτική φανέρωση της επερχόμενης Βασίλειας του Θεού. Ο ναός και η λειτουργική πράξη συμβάλλουν στην επί γης βίωση αυτής της πραγματικότητας.

Ο ναός είναι ο χώρος μέσα στον οποίο τελείται η λατρεία. Η διακόσμηση του με τοιχογραφίες και εικόνες όχι μόνο υπενθυμίζει στους πιστούς την πορεία της εκκλησίας, στο χρόνο αλλά και αισθητοποιεί την παρουσία των αγίων που συμπροσεύχονται. Η διαρκής κίνηση των λειτουργιών μέσα στο ναό, ο διάλογός τους με τους πιστούς, ο νοηματικός πλούτος των ύμνων και η ζωτικότητα της μουσικής τους απόδοσης επιτρέπουν την ανάπτυξη πραγματικής κοινωνίας μεταξύ των πιστών και οδηγούν στην ουράνια μέθεξη. Συγχρόνως, η χρωματική ποικιλία των αμφίων, το άρωμα του θυμιάματος, το φως των καντηλιών και των κεριών κινητοποιούν το σύνολο των αισθήσεων και προσφέρουν πνευματική ανάταση.

Ένα από τα κυριότερα μέσα έκφρασης της θρησκευτικής τέχνης στο χώρο της ανατολικής, χριστιανικής, αυτοκρατορίας είναι η μνημειακή ζωγραφική που εκφράζεται με την τεχνική του ψηφιδώτου ή της τοιχογραφίας. Τα εικονογραφικά προγράμματα των ναών βοηθούν στην κατανόηση των νοημάτων και μηνυμάτων που εκφράζει η επίσημη θρησκευτική ζωγραφική, τα οποία ανταποκρίνονται στο πνεύμα της εποχής και αντανακλούν τη δυνατότητα της βυζαντινής τέχνης να επικοινωνεί με τους ανθρώπους της εποχής.

Μετά το τέλος της Εικονομαχίας, με την οριστική αναστήλωση των εικόνων, το 843, ο βυζαντινός ναός εκφράζει με σαφήνεια την κοσμοθεωρία των ανθρώπων της εποχής, διατυπωμένη ήδη από τον 6ο αιώνα. Κατά την αντίληψη τους, το οικοδόμημα της εκκλησίας αποτελεί τη μικρογραφική αναπαράσταση του σύμπαντος, όπου κυριαρχεί ο σταυρός. Απαρτίζεται από τον τρούλο που συμβολίζει το ουράνιο στερέωμα, όπου κατοικεί ο Θεός, και από τα υπόλοιπα τμήματα του κυρίως ναού που συμβολίζουν τη γη, όπου κατοικούν οι άνθρωποι. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, διαμορφώθηκε και το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, μέσω του οποίου οι πιστοί βιώνουν τα δογματικά νοήματα.

Στον τρούλο τοποθετείται η απεικόνιση του Παντοκράτορα, ως έκφραση της τρισυπόστατης θεότητας, και στο τεταρτοσφαίριο της αμίδας εικονίζεται η Παναγία ως έκφραση της Ενοάρκωσης του Λόγου. Τα κύρια ευαγγελικά επεισόδια που πιστοποιούν την πραγμάτωση της Ενοάρκωσης, μαζί με την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου καταλαμβάνουν τα υψηλότερα τμήματα του ναού. Μέσω της Ενοάρκωσης, οι άγιοι που εικονίζονται στα χαμηλότερα μέρη έχουν αποκτήσει τη δυνατότητα να μπορούν να δουν τον Θεό, να συλλάβουν δηλαδή την έννοια της υπέρστατης αρχής του κόσμου. Το πρόγραμμα αυτό, όπως διαμορφώθηκε στην πρωτεύουσα, επικράτησε σε όλη την αυτοκρατορία.

Σταυρί, Επισκοπή, Τρούλος, Τοιχογραφία. Ο Παντοκράτορας, 1200-1205

Ορθόδο. Καθολικό Μονής Νεκούνου, Τεταρτοσφαίριο της αμίδας, Τοιχογραφία. Η Παναγία των Ουρανών, 1765.

Ζωγράφοι στη Βυζαντινή Μάνη

Τα πολυάριθμα σύνολα τοιχογραφιών που σώζονται από τη βυζαντινή Μάνη διαθέτουν τα χαρακτηριστικά της επαρχιακής τέχνης, με ντόπιους κυρίως ζωγράφους περισσότερο ή λιγότερο ενήμερους για τις τάσεις της τέχνης στην Κωνσταντινούπολη. Αρχαίοι, όπως είναι η παρουσία στην αμίδα του επώνυμου αγίου του ναού αντί για τη Θεοτόκο, κατάλοιπο παλαιοχριστιανικό, είναι συνθησιμμένοι.

Μεγαλύτερη εξάρτηση από την τέχνη της πρωτεύουσας δείχνουν ορισμένοι ναοί του τέλους του 12^{ου} αιώνα, όπως ο Άη Στράγγηος στους Άνω Μπουλαριούς και η Επισκοπή στο Σταυρί, μνημεία που ακολουθούν το τυπικό εικονογραφικό πρόγραμμα, όπως αναφέρθηκε, γνωστό από τα μνημεία της τέχνης της πρωτεύουσας, και ακολουθούν τις μητροπολιτικές τάσεις της επισημής ζωγραφικής.

Μετά το 1262 και την εκ νέου εδραίωση της βυζαντινής παρουσίας στην Πελοπόννησο τοιχογραφούνται πολλοί ναοί. Η δημογραφική αύξηση που προοδίζουν οφείλεται ενδεχομένως, σε πρόσφυγες που κατέφυγαν στη δυσπρόσιτη περιοχή της Μάνης, αποφεύγοντας τους φράγκους του Μοριά. Ο ζωγραφικός διάκοσμος των περισσότερων εκκλησιών της εποχής είναι επαρχιακός. Οι απεικονίσεις κατά προτίμηση στρατιωτικών αγίων σε αρκετούς ναούς απηχούν το σεβασμό των Μανιατών προς τους πολεμιστές και τις ικεσίες τους προς τους αντίστοιχους αγίους, για την έκβαση των αγώνων εναντίον των φράγκων κατακτητών.

Η ποιότητα πάντως ορισμένων τοιχογραφιών, όπως εκείνων της Ανήτριας, της Βλαχέρνας και του Αγίου Γεωργίου στην Καρύννα, προδίδει καλλιτέχνες που παρακολουθούν τις νεωτερικές τάσεις της μητροπολιτικής τέχνης και κάποιους κτητόρες που τις αναζητούν, ενώ τέχνη πραγματικά πρωτοποριακή με εκφραστικό δυναμισμό αποπνέουν οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος των Αγίων Θεοδώρων στην Καφίονα και του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα που προοδίζουν ζωγραφική που ανταποκρίνεται στις σύγχρονες τάσεις και συνδέεται, όπως φαίνεται, με το Μυστρά.

Από την περίοδο αυτή σώζονται τρία ονόματα ζωγράφων, του Νικολάου και του αδελφού του Θεοδώρου, στους Αγίους Αναργύρους στην Κηνούδα και του Γεωργίου Κωνσταντινίδου, στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στον Πολεμίτα.

Όπως φαίνεται, λοιπόν, η βραχυώδης, άδυδρη και απρόσιτη περιοχή της Μάνης γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ο αριθμός των μνημείων και τα τοπικά εργαστήρια που μπορούν να ανιχνευτούν προοδίζουν δημογραφική ανάπτυξη και ικανοποιητικό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Αυτά τα μνημεία επίσης δείχνουν ότι οι ζωγράφοι, συχνά ανόικοι, παρακολουθούν, άλλοτε λιγότερο άλλοτε περισσότερο, την τέχνη της πρωτεύουσας και των μεγάλων κέντρων της αυτοκρατορίας, ακόμη και την εποχή που το κράτος είναι διαμελισμένο, εκφράζοντας μάλιστα τους δεσμούς τους με την ορθοδοξία και τη δέηση τους για το αποτέλεσμα των αγώνων.

Καφίονα. Άγιοι Θεόδωροι. Διάκοσμος αμίδας Ιερού με την παράσταση του Αγίου Θεοδώρου στο τετραπροσώπιο. 1263-1270.

Κηνούδα. Άγιοι Ανόργυροι. Ο διάκοσμος Εύληος. 1265.

Μανιότες ζωγράφοι μετά την Άλωση

Οιτυλό. Καθολικό Μονῆς Νικαίου. Τοιχογραφία. Αίτωλ. 1765.

για την ελευθερία.

Οι ζωγράφοι αυτοί είναι συνήθως επώνυμοι και έχουν ντόπια καταγωγή, όπως ο Μιχαήλ Κατσαράς από το Οιτυλό, ο Μιχαήλ Κληροδέτης από τον Κάββαλο, ο Νικόλαος Κορογόνης από το Νομίτσι, ο Αναγνώστης από τη Λαγκάδα, ο Αναγνώστης Φιλιππάκης από τη Ανδροῦβιστα και ο Αναγνώστης Καλλιεργάκης από το Πρόδοσιο. Άλλοι ντόπιοι ζωγράφοι φιλοτεχνούν κυρίως φορητές εικόνες όπως ο Ιωάννης Π. Μαυρομιχάλης στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ύψος, εικονογραφία και εικονογραφικό πρόγραμμα που επαναλαμβάνονται δείχνουν ότι οι ζωγράφοι έχουν μάθει την τέχνη τους στα τοπικά εργαστήρια, μέσα στους στενούς ορίζοντες του τόπου τους. Το μορφωτικό τους επίπεδο είναι γενικά χαμηλό οι επιγραφές είναι γεμάτες συντακτικά και ορθογραφικά λάθη, αλλά η γραφή επιμελημένη και καλλιγραφική.

Πάντως, στο ίδιο μορφωτικό επίπεδο βρίσκονται όλοι, ζωγράφοι και παραγγελιοδότες. Μολονότι η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι δεδομένη στη Μάνη και επιγραφικά τεκμηριωμένη, τόσο οι *εύσεβέστατοι ιερείς* και οι *τιμιότατοι άρχοντες* όσο και ο κοινός λαός, όπως αναφέρονται στις κτητορικές επιγραφές, έχουν τις ίδιες προτιμήσεις στρέφονται προς τους ίδιους ζωγράφους για τη διακόσμηση των ναϊσικών και μοιράζονται και αυτοί την ίδια περιορισμένη παιδεία.

Οιτυλό. Άγιος Νικόλαος των Αλεπυδίνων. Τοιχογραφία. Ακρόθιστος Ύψος, «ήκουσαν οι ποιμένες». 18^{ος} αιώνας.

Ξυλόλυπτα

Στη Μάνη η τέχνη της ξυλόλυπτης εμφανίζεται σχετικά αργά, από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, με φορείς της ντόπιους ταγιδόρους (ξυλόλυπτες) και χρυσωτές που φιλοτεχνούσαν και χρύσωναν τα ξύλινα τέμνηλα των ναών. Ιδιαίτερη άνθηση γνωρίζει στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, λόγω της σχετικής βελτίωσης των συνθηκών ζωής σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Το ξύλο ήταν αγαθό σπάνιο στη μανιάτικη γη, ειδικά στη Μέσα και Κάτω Μάνη. Τα παλιότερα χρονολογημένα τέμνηλα βρίσκονται στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Βόρειο Κέντρο (1713) και του Αγίου Βασίλειου στους Κάτω Δολούς (1710). Στο β' μισό του 18^{ου} αιώνα χρονολογούνται τα πιο αξιόλογα παραδείγματα, όπου συνυπάρχουν παραδοσιακά και καινοτόμα στοιχεία.

Σε αρκετά ξυλόλυπτα τέμνηλα της Μάνης μνημονεύονται τα ονόματα των χορηγών αλλά και ντόπιων τεχνιτών, όπως ο Νικολάκης Λαλιμάλης στο Βόρειο Κέντρο και οι αδερφοί Γεωργιάδα στη Μονή Βαϊθενίτσας.

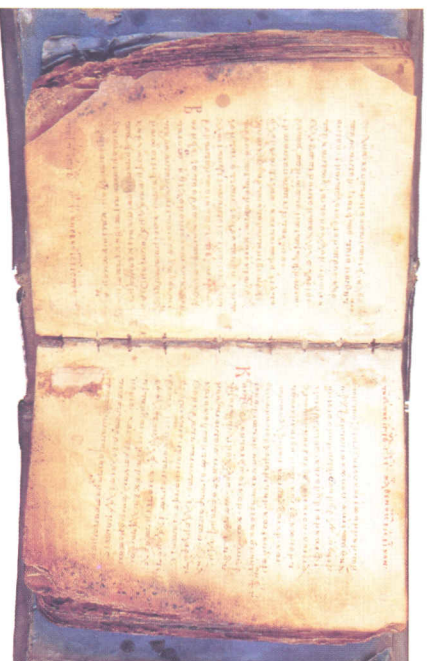

Ξύλινο κρηπίδηνιο με ανάγλυφο διάκοσμο.
Ορθόλο. Καθολικό Μονής Ντεκούλου.
Β' μισό 18^{ου} αιώνα.

Αντιμήναιο με την παράσταση του Επτάφρου Θρήνου.
Συνάλογη Ιερών Μητροπόλεως Μάνης. 1748

Βυζαντινό χειρόγραφο τετραευνύγελιο
από περγαμνή με μεταγενέστερη
στέγωση του 18ου αιώνα με αργυρή επένδυση.
Καρδομυλὴ, Μονὴ Μεταμορφώσεως του Σωτήρος,
13^{ου}-14^{ου} αιώνας.

Η Θεία Λειτουργία

Στην ορθόδοξη Εκκλησία ο όρος «Λειτουργία» δηλώνει τη δημόσια λατρευτική τελετή στο ναό. Επικεντρο και κορύφωση της τελετουργίας είναι η Θεία Ευχαριστία, η μετατροπή δηλαδή του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα του Χριστού, η αφετηρία της οποίας πρέπει να αναζητηθεί στο Μυστικό Δείπνο. Μέσα από τα πατερικά κείμενα παραδίδεται η ανάπτυξη της Λειτουργίας, που χαρακτηρίζεται από τη συνεχή ανά τους αιώνες προσθήκη ύμνων, ψαλμών, ευχών και δεήσεων, με την τελική επικράτηση σήμερα της μορφής, που αποδίδεται στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο.

Η λατρευτική ζωή της Εκκλησίας περιλαμβάνει εκτός από τη Θεία Λειτουργία μεγάλο αριθμό ακολουθιών, δηλαδή λατρευτικών τελετών, οι οποίες τελούνται σε όλη τη διάρκεια της ημέρας. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι ο όρθρος και ο εσπερινός, που γίνονται τις πρώτες πρωινές και τις πρώτες απογευματινές ώρες, αντίστοιχα. Το απόδειπνο διαβάζεται πριν από το βραδινό ύμνο, ενώ το μεσονυκτικό κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Το περιεχόμενο των ακολουθιών αποτελείται από ύμνους και αναγνώσματα από την Αγία Γραφή και δεν είναι σταθερό· ποικίλει ανάλογα με την εορτή της ημέρας.

Άλλες ακολουθίες γίνονται μόνο σε συγκεκριμένες μέρες του εκκλησιαστικού έτους, το οποίο ξεκινά την 1^η Σεπτεμβρίου. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι οι Χαιρετισμοί της Θεοτόκου. Ακολουθίες καλύπτουν ιδιαίτερες ανάγκες, όπως ο καθγιασμός του Αγίου Μύρου, που τελείται περίπου κάθε δέκα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας. Στο Βυζάντιο για κάθε στιγμή της ζωής αντιστοιχούσε μια ακολουθία, τυπικό που σήμερα τηρείται πιστά μόνο στα μοναστήρια.

Σκεύη της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία ένα ιδιαίτερα ανεπτυγμένο τελετουργικό συμβάλλει στο να είναι η εμπειρία του πιστού συνολική και με τη συμμετοχή όλων των αισθήσεων να επιτευχθεί η προσέγγιση του Θείου. Τα ιερά σκεύη διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην τέλεση του τελετουργικού τυπικού.

Τα πολυάριθμα σκεύη που χρησιμοποιούνται στη Λειτουργία δεν έχουν πρακτική μόνο χρήση, αλλά και συμβολικό χαρακτήρα. Τα αρχαιότερα είναι το Άγιο Ποτήριο, με το οποίο λαμβάνει ο πιστός τον άρτο και τον οίνο, και ο δίσκος. Στο ιερότερο σημείο, πάνω στην Αγία Τράπεζα, τοποθετούνται το Ευαγγέλιο, το αρτοφόριο για τη φύλαξη των προηγουσμένων τιμίων δώρων, κηροπήγια και ο σταυρός της ευλογίας. Πίσω τους βρίσκονται μεγαλύτερος σταυρός και δύο εξαπτέρυγα, δίσκοι στερεωμένοι σε στέλεχος. Σε σημαντικές εορτές, κατά τη διάρκεια λιτανειών, πραγματοποιείται περιφορά εικόνων. Τη σκευή των ναών συμπληρώνει πλήθος άλλων αντικειμένων, τα οποία εκτός των άλλων, καταλαμβάνουν σημαντικό μέρος της καλλιτεχνικής δραστηριότητας των βυζαντινών αλλά και των μεταβυζαντινών χρόνων.

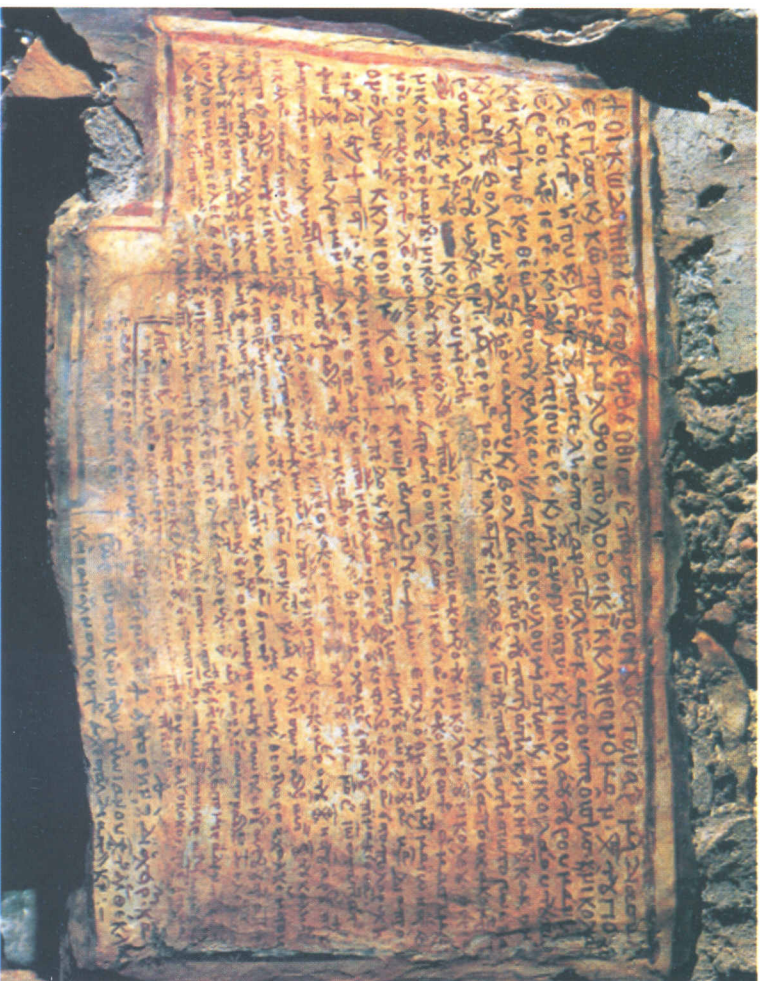
Ποτήριο Μεταλήψεως, Αρσινόη.
Τοξόδοχος, 18^{ος} αιώνας.

Σταυρός Λιτανείας.
Συλλογή Ιερός Μητροπολιτής Μόνης,
Β' μισό 19^{ου} αιώνα.

Κοσμήτης με εγχρόματη μεγαλόγραμμα επιγραφή, στην οποία γίνεται αναφορά στον κόμη Δάκιο, αξιωματούχο πιθανότατα του αυτοκρατορικού στόλου. Τηγόνη, Βασιλική, Μεσοβυζαντινή περίοδος.

Παλαιοίτας, Αρχάγγελος Μιχαήλ. Γραπτή κτητορική επιγραφή, 1278.

Εκφράσεις προσωπικής ευλάβειας

Τα αφιερώματα, πέρα από το βασικό ρόλο τους ως απτή έκφραση της ευλάβειας του δωρητή, αποτελούν και μέσο κοινωνικής προβολής του ατόμου. Στη Μάνη, σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και μετέπειτα, δρουν σημανθρωματικά με τα πορτραίτα δωρητών που σώζονται σε ναούς της. Ταυτόχρονα συμβάλλουν και στη μελέτη στοιχείων του κοινωνικού βίου των κατοίκων.

Στις αφιερωτικές επιγραφές των πιστών αποτυπώνεται το πρόσωπο των κατοίκων της Μάνης: από τη μία των εκπροσώπων των κρατικών και εκκλησιαστικών αρχών, που λόγω της κοινωνικής θέσης και της οικονομικής τους άνεσης πραγματοποιούν χορηγίες υψηλής ποιότητας και τέχνης και από την άλλη, με σαφώς περισσότερα παραδείγματα, του αγροτικού πληθυσμού της χερσονήσου, με έκδηλο το συστηρητήριο, το λαϊκό χαρακτήρα και την αλληλοποίηση στα εκφραστικά μέσα. Αυτή η καθολική συμμετοχή του πληθυσμού, είτε ατομικά είτε συλλογικά, χαρακτηρίζει την εκκλησιαστική χορηγία στη Μάνη και αποτελεί μαρτυρία της θρησκευτικής πίστης και της ευλάβειας των κατοίκων της.

Ένας μεγάλος σχετικά αριθμός επιγραφικών μαρτυριών από ναούς της Μάνης δίνει πολύτιμες πληροφορίες για κτήτορες και τεχνίτες, κυρίως μαρμαρογλύπτες. Ως χορηγοί αναφέρονται κληρικοί και λαϊκοί που δρουν είτε ως μεμονωμένα πρόσωπα είτε σε συνεργασία με άλλα, συνήθως συγγενικά άτομα. Συχνή είναι επίσης η σύμπραξη λαϊκών με κληρικούς και μοναχούς για την ανέγερση και διακόσμηση ενός ναού.

Η ιδιαίτερότητα στις μορφές εκκλησιαστικής χορηγίας στη βυζαντινή Μάνη συνίσταται στην ευρύτατη, σχεδόν καθολική, συμμετοχή του απλού λαού. Η σχετικά συχνή αναφορά ντόπιων μαρμαρογλυπτών και ζωγράφων στις κτητορικές επιγραφές, κυρίως τις συλλογικές, σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική στην Κωνσταντινούπολη και τα άλλα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας, έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη της μικρής σχετικά κοινωνικής διαφοροποίησης ανάμεσα στους δωρητές και στους τεχνίτες, εφόσον όλοι ήταν μέλη της ίδιας αγροτικής κοινότητας. Η έλλειψη έμμετρων επιγραφών, η απλότητα του ύφους, τα ορθογραφικά λάθη και οι φωνητικές ιδιομορφίες που απηχούν την τοπική διάλεκτο μαρτυρούν το σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των δωρητών, τεχνιτών και αποδεκτών στη μεσαιωνική Μάνη.

Η βυζαντινή παράδοση της κοινοτικής και ατομικής χορηγίας θα συνεχιστεί και στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στις μεταβυζαντινές εκκλησίες της Μάνης εμφανίζονται οι ίδιες κατηγορίες δωρητών: ιερείς, σπανιότερα επίσκοποι, ιερομόναχοι, μοναχοί, άρχοντες, απλοί ιδιώτες. Συχνά οι επιγραφές καταγράφουν τη χορηγία μερικών επωνύμων με τη σύμπραξη των ενοριτών μιας κοινότητας, οι οποίοι αναφέρονται συλλογικά και ανώνυμα. Συνήθης είναι ακόμα η ατομική προσφορά μιας εικόνας ή μιας τοιχογραφίας, ταπεινά δείγματα προσωπικής ευλάβειας που συνοδεύονται από επιγραφές δεήσεως.

Εικόνα με θέμα τη Ζωοδόχο Πηγή, έργο του ζωγράφου Παύλου Πανδοπούλου, με χορηγούς τους υποδηματοποιούς της Αρεόπολης, Αρεόπολη. Τοξόγρες, 1865.

Προτάσεις για δραστηριότητες

- Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης μιας σχολικής ομάδας στο Μουσείο οι μαθητές καλούνται να παρατηρήσουν τα αντικείμενα και να αναγνωρίσουν τις ομάδες των τεχνιτών που εργάστηκαν για τη δημιουργία τους. Στη συνέχεια χωρίζονται σε ομάδες, η κάθε μια από τις οποίες αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη κατηγορία τεχνιτών και καλείται να περιγράψει τις εργασίες που απαιτούνται για να κατασκευαστεί το συγκεκριμένο αντικείμενο. Θα πρέπει να έχει προηγηθεί βέβαια μια προετοιμασία των μαθητών από το σχολείο σχετικά με την περιγραφή των επανειλημμένων αυτών.
- Παρατηρώντας τα εκθέματα στον όροφο του Μουσείου οι μαθητές προσπαθούν να αναγνωρίσουν τα αντικείμενα που και σήμερα χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας ή των ακολουθιών (Ποτήριο Μεταλήψεως, Λειτουργικά βιβλία, σταυρός λιτανείας, εξάπτερυγα) ή αποτελούν μέρος του διακόσμου του ναού (φορητές εικόνες, τοιχογραφίες, κηροπήγια, σταυρός τέμπλου). Στη συνέχεια μπορούν να επισκεφτούν ένα ναό και με τη βοήθεια του ιερέα να γνωρίσουν τα λειτουργικά σκεύη, τη χρήση τους και τη συμβολική τους σημασία.
- Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης μιας σχολικής ομάδας σε έναν παλιό ναό κοντά στο σχολείο τους, οι μαθητές παρατηρούν το διάκοσμο του (αναγλύφα μάρμαρα, τοιχογραφίες, φορητές εικόνες, ξυλόγλυπτα κ.α.), και προσπαθούν να αναγνωρίσουν τα θέματα που απεικονίζονται και να τα περιγράψουν. Παράλληλα με τη βοήθεια των εκπαιδευτικών θα μπορούσαν να ανακαλύψουν τη συμβολική σημασία κάποιων θεμάτων.
- Οι μαθητές επισκέπτονται το εργαστήριο ενός αγιογράφου ή ενός γλύπτη, όπου παρακολουθούν τους καλλιτέχνες κατά τη διάρκεια της εργασίας τους και στη συνέχεια παίρνουν τη θέση τους και με την καθοδήγησή τους προχωρούν στην κατασκευή μιας δικής τους δημιουργίας.
- Οι μαθητές επισκέπτονται ένα βυζαντινό ναό, ένα μεταβυζαντινό ναό και ένα σύγχρονο ναό και εντονίζουν ομοιότητες και διαφορές ως προς τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά (τοιχοποιία, στέγαση, πόρτες, παράθυρα, υλικά) και τον εξωτερικό και εσωτερικό τους διάκοσμο.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Ν. Β. Δραυνάκης, Μάνη και Λακωνία, Χ. Κωνσταντινίδη (επιμ.), τ. Α' - Ε', Αθήναι 2009.
- Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δραυνάκη για τη Βυζαντινή Μάνη. Πρακτικά, Ε. Ελευθερίου – Α. Μέξια (επιμ.), Σηόρτη 2008-2009.
- Ζερδέντης Π. Γ., Τάξις Ιεραρχική των εν Πελοποννήσῳ Αγίων του Θεού Εκκλησιών. Η Μητρόπολις Ζαρνάτας και αι εν Μάνη Επισκοποι, εν Ερμουπόλει 1922.
- Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη, Δίκτυο Μουσείων Μάνης 2. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης, Π. Καλαμαρά (επιμ.), Αθήνα 2005.
- Κάσσης Κ. Δ., «Άνθη της Πείρας»: Προμεσαιωνικές, μεσαιωνικές και νεότερες οικογένειες και εκκλησίες στη Μάνη, Αθήνα 1990.
- Κόμης Κ., Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας, Ιωάννινα 1995.
- Μανιάτικοι οικισμοί, Δίκτυο Μουσείων Μάνης 1. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης, Π. Καλαμαρά – Ν. Ρουμελιώτης (επιμ.), Αθήνα 2004.
- Με Πίστη και Φαντασία. Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταυιέτου. Καλαμάτα, ναός Αγίου Γεωργίου, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2004, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2004.
- Μπούρας Χ. - Μπούρα Λ., Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα, Αθήνα 2002.
- Ζαΐτας Γ., Μάνη, Αθήνα 1987.

Λύσεις ασκήσεων έντυπου μαθητή

Πύργος Πικουλάκη

Ερώτηση 1: β, δ & ε.

Ερώτηση 2: γ.

Έκθεση ισογείου: Εμφάνιση και εδραίωση του Χριστιανισμού.

Ερώτηση 1: Γύθειο, Κανήνησις, Τηγάνι και Οίτυλο.

Ερώτηση 2: β.

Ερώτηση 3: β.

Ερώτηση 4: γ.

Ερώτηση 5α: Επιστήθιοι σταυροί, σταυροί λειψανοθήκες και δαχτυλίδι με εγχάρακτο σταυρό.

Ερώτηση 5β: α) Δαχτυλίδι με εγχάρακτο σταυρό και β) σκουλαρική με σταυρόσχημο κόσμημα.

Ερώτηση 5γ: β.

Ερώτηση 6: Η λέξη ΕΠΙΣΚΟΠΗ διαβάζεται στο δεύτερο στίχο της επιγραφής, η λέξη ΑΓΓΙΑΜΠΕΛΟΝ στον πέμπτο στίχο και η λέξη ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ στο δέκατο στίχο.

Ερώτηση 7: Σταυροί: στα δύο θαράκια, στα κιονόκρανα των ακραίων νεοδίσκων, στο μέσον των κεντρικών νεοδίσκων και στο κέντρο του επιστυλίου.

Αιλουροειδή: στο βόρειο θαράκιο δεξιά του σταυρού και στον ανάγλυφο κοσμήτη πάνω από το νότιο θαράκιο.

Πάντες: στο νότιο θαράκιο, δεξιά και αριστερά του σταυρού.
Ρόδακες: δεξιά και αριστερά των σταυρών των θαρακίων.

Πηλίνα: λυχνάρι και κανάτι.

Μεταλλικά: πόρνες, δαχτυλίδια, σκουλαρική και σταυροί.

Γυάλινα: φιάλη και μυροδοχεία.

Οστείνα: κομβία.

Έκθεση ορόφου: Η Εκκλησία: τόπος λατρείας – χώρος επικοινωνίας.

Ερώτηση 1: Στη κεντρική ζώνη του τέμπελου με την ακόλουθη σειρά: ο προστάτης άγιος της εκκλησίας, η Παναγία, ο Χριστός, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Ερώτηση 2α: Η Ψηλάφηση του Θωμά και η Βαϊοφόρος.

Ερώτηση 2β: α, γ, δ, στ, η, θ, ια, ιβ, ιδ, ιε, ιστ και ιη.

Ερώτηση 2γ: ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση του Χριστού, η Υπαπαντή, η Βάπτισμα, η Μεταμόρφωση, η Ανάσταση του Λαζάρου, ο Μυστικός Δείπνος, η Σταύρωση, η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη (η Ανάσταση), η Ανάληψη, η Πεντηκοστή και η Κοίμηση της Θεοτόκου.

Ερώτηση 3α: α) φορητή εικόνα και β) αντημήνιο.

Ερώτηση 3β: Η Παναγία, ο Ιωάννης, ο Ιωσήφ ο από Αριμαθαίας, οι Μυροφόρες και ο Νικόδημος.

Ερώτηση 4α: Το Χειρόγραφο Τετραεὺγγελο.

Ερώτηση 4β: γ.

Ερώτηση 5β: ΔΑΚΗΟΥ ΚΟΜΗΤΟΣ (κόμης, Δάκιος).

Επιμέλεια Έκδοσης: Παναγιώτης Περίκοιυλίας

Φωτογραφίες: Φωτογραφικό Αρχείο 5^{ης} Ε.Β.Α. - Β. Γεωργιάδης

Δημιουργικό: Μηνιακάκης Παναγιώτης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

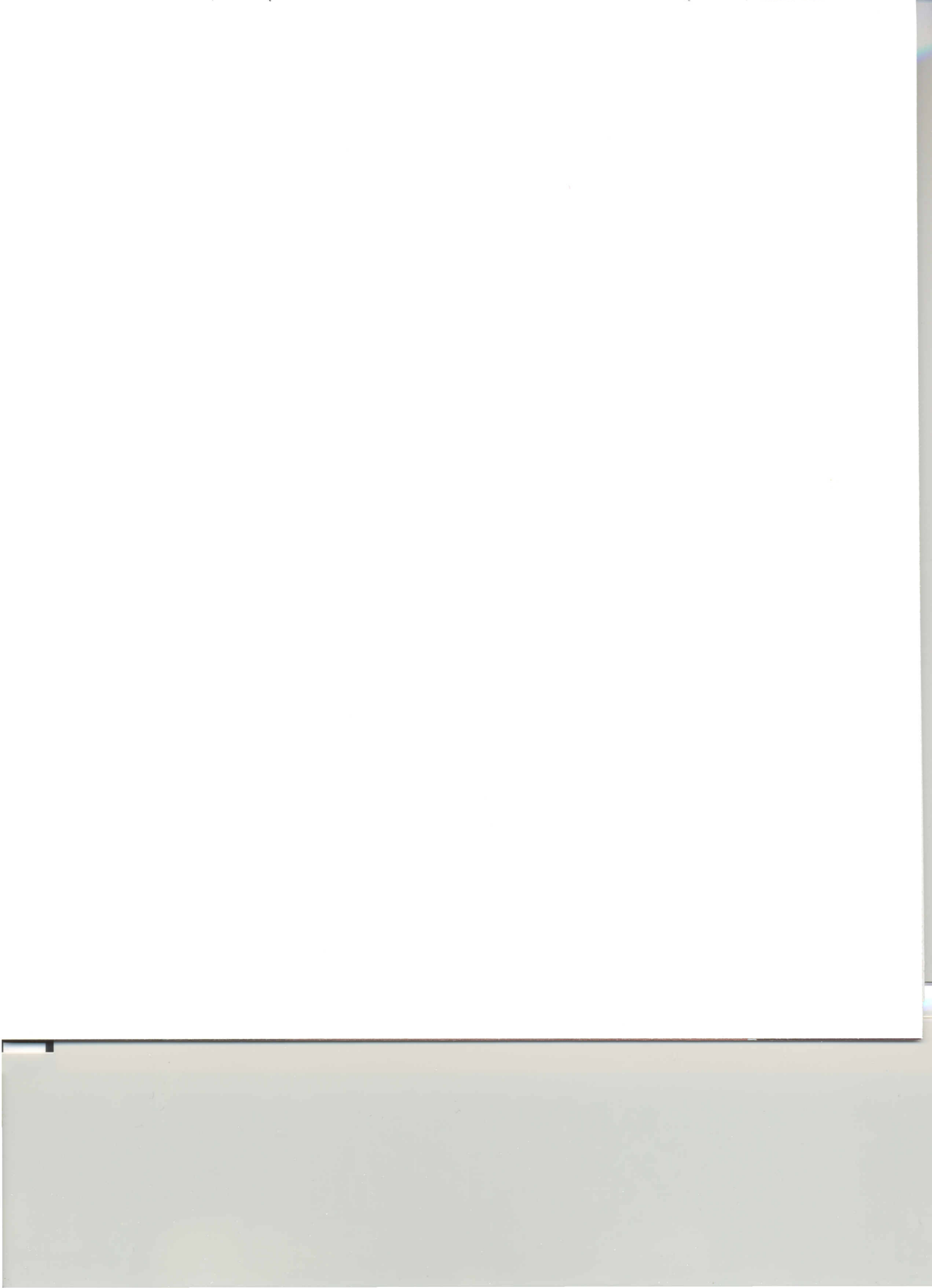
Αγησιλάου 59, 23100 Σπάρτη

Τηλ. 27310-28503, 25363

e-mail: Seba@culture.gr

Copyright: 2010, 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Αναγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου, των σχεδίων και των φωτογραφιών του εντύπου χωρίς έγγραφη άδεια.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

I.S.B.N.: 978-960-88482-5-2